
Razprave

Jurij Perovšek

Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894–1918

Pri celostnem razčlenjevanju političnih odnosov in zgodovinskega razvoja, v katerem se je nahajala slovenska družba v zadnjih dveh desetletjih pred razpadom habsburške monarhije, je poleg opredelitve osnovnega vsebinskega izhodišča – konkretnih zgodovinskih razmer ter narodnokulturnih, političnoprogramskih in državnopravnih konceptov posameznih političnih taborov, gibanj in strank, enako pomembno tudi razjasniti, katere dele slovenske družbe in skozi kakšno idejnopolično naravnost so združevali posamični nosilci slovenske politične akcije. Razjasnitev tega vprašanja je namreč potrebna, če želimo imeti jasno predstavo o določenem političnem subjektu, njegovem socialnem, gospodarskem in idejnem prerezu ter vlogi in položaju, ki ju je zasedal v novejši slovenski politični zgodovini.

V tej razpravi se bomo osredotočili na liberalni pol slovenske politike in se ustavili pri vseh bistvenih odgovorih na vprašanje, kateri stratum slovenske družbene skupnosti je v socialnem pogledu predstavljal politično oporo slovenskemu liberalizmu. Obenem bo naša pozornost namenjena še enemu temeljnemu vprašanju – pojasnilu, kakšna so bila osnovna gospodarskosocialna, idejna in politična vodila, ki so v letih 1894 – 1918 opredeljevala značaj liberalnega tabora na Slovenskem. Obdobje, ki ga razprava zajema, zaznamuje dvoje pomembnih historičnih ločnic v razvoju liberalne politike – politično organiziranje slovenskega liberalizma, ko je bila 29. novembra 1894 v Ljubljani ustanovljena liberalna Narodna stranka za Kranjsko (kasneje preimenovana v Narodno napredno stranko) ter oblikovanje enotne vseslovenske liberalne stranke, 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani, ko sta se obe do tedaj obstoječi slovenski liberalni stranki, Narodno napredna iz Kranjske in Narodna stranka iz Štajerske, na skupnem shodu povezali v novo Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS).¹ Razprava se zaključuje z ustanovitvijo JDS, kajti nastanek te stranke se vse-

¹ O zedinjenju kranjske in štajerske pokrajinske liberalne stranke ter drugih liberalnih političnih organizacij, ki so delovale v posameznih deželnih središčih – v Celju, Gorici in Trstu – v JDS glej podrobneje: Momčilo Zečevič, Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929, I. knjiga, Maribor 1986, 28, 53, 57 in op. 39 na tej strani (navajam: Zečevič, Na zgodovinski prelomnici), isti, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1977, 112 in op. 170 na tej strani, Fran Erjavec, Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled, Ljubljana 1923, 94 (navajam: Erjavec, Slovenci), isti, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, 283 (navajam: Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja) in Ferdo Gestrin–Vasilij Melik, Slovenska zgodovina. Od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, 333 (navajam: Gestrin–Melik).

binsko veže na enega izmed zgodovinskih vrhov slovenskega liberalizma – vzpostavitel liberalnega tabora v organizacijsko sklenjen vsenarodni politični subjekt² – časovno pa sodi v konec obdobja habsburške monarhije, ko so v slovenski politiki nastopile nove razmere, ki so spremenile pogoje delovanja in strategijo slovenskih političnih strank.

Če se sedaj lotimo vprašanja socialne strukture ter osnovnih načel, ki so v letih 1894–1918 opredeljevala značaj liberalizma na Slovenskem, moramo najprej ugotoviti, da se je po svojem idejnem in političnem poreklu slovenski liberalizem navezoval na politično doktrino, ki jo je razvilo in zastopalo evropsko meščanstvo v času razkroja fevdalne absolutistične monarhije in vzpostavljanja kapitalizma, ko je po eni strani uveljavljalo tako načelo povsem svobodnega gospodarstva, trgovine in proizvodnje, po drugi pa svobodo posameznika, njegovo enakopravnost in politično demokracijo. V tem smislu je slovenski liberalizem sledil evropski liberalni politični misli 19. stoletja, vendar pa po načelni ločitvi duhov znotraj slovenskega narodnega gibanja na koncu osemdesetih let 19. stoletja in kasneje, leta 1894 ob nastanku samostojne liberalne stranke, ni uspel izoblikovati lastne idejne in politične identitete, ki bi v programskem pogledu zagotavljala rast izvirne liberalne politične filozofije, utemeljene v misli evropskega razsvetljenstva, racionalizma in individualizma. Slovenski liberalizem je sicer poznal in tudi znal zelo povedno osmisliti temeljne liberalne filozofske maksime – svobodo misli, svobodo posameznika in njegovo pravico, da sam odloča o smislu svojega življenja ter strpnost kot načelo, ki utemeljuje enakost ljudi. O tem se je namreč »Slovenski Narod«, v drugi polovici 19. in v prvih dveh desetletjih 20. stoletja vodilno slovensko liberalno glasilo, že leta 1873 zelo jasno opredelil. Takrat je v posebnem članku z naslovom »Liberalizem in mi« pojasnjeval, kaj je liberalizem in predvsem, kaj pomeni biti liberalen. Opozarjal je, da že latinska beseda, ki označuje liberalno naravnost, izhaja iz besedne oblike *liberalis*, »in znači: radodelen, podutljiv« ter je »v rodu z besedo: *libertas* – svoboda.« To pa je po »Slovenskem Narodu« pomenilo, da »dakle, kdor daje »vsakemu svoje«, on je liberalen. Kdor torej terja polno svobodo za sebe, pa jo daje in privoščí i drugemu, on je liberalen.«³ Toda takšno idejno in politično osnovo je slovenski liberalni tabor kasneje zanemarjal ter se je leta 1894 konstituiral kot politični subjekt, ki je brez predhodnega in pretehtanega idejno-političnega preudarka samodejno pristajal na to, da je njegov družbeni in politični značaj opredeljeval izključno in zgolj način gospodarskodružbenih odnosov, ki so se z napredovanjem kapitalizma uveljavili na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja;

² Slovenski liberalni tabor je bil zadnji izmed treh tradicionalnih slovenskih političnih blokov, ki se je organiziral kot enoten, vseslovenski politični subjekt. Ostala dva, socialnodemokratski in katoliški, sta namreč tak organizacijskopolični značaj imela že mnogo pred tem. Tako je delavski razred že od leta 1896, tj. od ustanovitve Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS), nastopal v slovenski politiki preko enotne, vsenarodno zasnovane politične organizacije, medtem ko je slovensko katoliško gibanje dobilo značaj enotnega vseslovenskega narodnopolitičnega dejavnika oktobra 1909, ko so se združile pokrajinske katoliške politične organizacije iz Goriške, Štajerske in Koroške ter SLS iz Kranjske v Vseslovensko ljudsko stranko.

³ SN, leto VI, št. 287, 14.12.1873, »Liberalizem in mi.« – Podčrtano v SN.

vzporedno s tem pa se je v pomanjkanju domišljenega programskega koncepta tudi usodno prepustil vplivu in danosti obstoječih razmer, ki so tedaj obvladovale slovensko politiko.

Ko govorimo o političnem organiziranju slovenskega liberalizma, je zato potrebno posebej poudariti, da se le-to ni odrazilo kot kvalitativno nova razvojna stopnja, v katero naj bi prešel proces samolastnega, notranjega idejnega razvoja v enem delu slovenskega naroda, pač pa je po eni strani predstavljalo najprej neposreden odziv na politično organiziranje slovenskega katoliškega gibanja,⁴ po drugi pa je imelo svojo osnovo predvsem v gospodarskem in družbenem razvoju, ki je zajel slovenske dežele v času po marčni revoluciji. Druga polovica 19. stoletja ter leta do razpada Avstro-Ogrske monarhije sodijo namreč v obdobje, »ki je slovenskim deželam prineslo nov gospodarski preobrat s težiščem na neagrarni proizvodnji«,⁵ ta preobrat pa se je kazal skozi stopnjevano industrializacijo, ki je na Slovenskem nastopila v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja. V teh letih se je na Slovenskem pojavila liberalna buržoazija, ki je v okviru prizadevanj za čim hitrejši razvoj kapitalizma predstavljala odločilni dejavnik okrepjene koncentracije domačega kapitala ter je na tej osnovi in vzporedno s svojim gospodarskim vzponom iskala prostor za svoj vpliv v slovenski družbi.⁶ Nastanek liberalne stranke so tako pogojevali zelo ozko opredeljeni politični in gospodarski razlogi, kar je tudi zmanjševalo možnosti za širši prodor liberalnih idej in liberalne politike v slovenskem prostoru. Poleg tega so liberalno politično akcijo močno omejevali še splošna gospodarska in socialna zaostalost slovenskih dežel, nadvlada nemškega in italijanskega kapitala, pa tudi ekonomska in politična krepitev katoliškega tabora tako, da je slovenski liberalizem ostal zamejen v ozek okvir meščanskega sloja v mestih in pomeščanjenih krogov na podeželju. Politično organizirani liberalizem se je tako na Slovenskem v socialnem pogledu znotraj mest večinoma opiral na posvetno inteligenco (uradnike, advokate, zdravnike), mestne bogataše ter na večji del drobne buržoazije, v podeželskih središčih in na vasi pa na vaške magnate, tj. na tiste kapitalistične elemente (večje posestnike, trgovce, gostilničarje in vaške oderuhe), ki so tod bili glavni predstavniki liberalizma.⁷ Iz idejnih razlogov je liberalizem – tako v mestih kot na vasi – podpiralo tudi učiteljstvo. Poleg tega je liberalna usmeritev prevladovala še med dijaško in akademsko mladino ter med srednje-

⁴ O tem glej podrobneje Gestrin-Melik, 271–273.

⁵ Jasna Fischer, Čas veseliga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Ljubljana 1984, 17.

⁶ Zečević, Na zgodovinski prelomnici, 26.

⁷ Kar zadeva socialno razčlenjenost pripadnikov liberalnega tabora na podeželju, moramo opozoriti še na maloštevilen in sorazmerno ozek krog manjših kmetov in obrtnikov, ki so se opredeljevali za liberalno politiko predvsem zaradi svojega hotenja po samostojnem mišljenju in političnem udejstvovanju, katerega je v vaškem okolju dušil praviloma prevladujoči pritisk političnega katolicizma. Z vključevanjem v liberalno stranko – druge nekatoliške stranke (JSDS) na podeželju dejansko ni bilo – je tako imel ta krog občutek, da se osvobaja tega pritiska in sodeluje v organiziranem odporu proti katoliškemu političnemu monopolu. Poleg tega, da je volil liberalno stranko, je ta krog svojo pripadnost liberalizmu večinoma izražal tako, da je bil naročen na liberalni tisk in da se je udeleževal liberalnih kulturnih in političnih prireditev. Privrženost liberalni stranki se je v tem delu vaškega prebivalstva praviloma prenašala iz roda v rod, bila pa je tako močna, da so se celo zakonske zveze sklepale zgolj med temi političnimi somišljeniki.

šolskimi profesorji, močno zaslonbo pa je liberalizem imel tudi v nekaterih društvih in družbah – v sokolski organizaciji, katere društva so predstavljala oporišča liberalnega izobraženstva in polizobraženstva na deželi, v gasilskih društvih, v narodno-obrambno usmerjeni družbi Sv. Cirila in Metoda in v Slovenski Matici.⁸

Kljub temu, da v liberalnem taboru oziroma v njegovi najpomembnejši politični predstavnici, Narodno napredni stranki (NNS), slovenska posvetna inteligenca ni predstavljala zanemarljivega dela članstva, pa so v njej prišli do izraza predvsem interesi mladega industrijskega in trgovskega meščanstva, tj. gospodarsko trdno stoječih slojev v mestih in na podeželju, »ki so bili večinoma vodilna in odločujoča plast stranke.«⁹ To je med drugim zelo nazorno ponazarjalo pisanje glasila NNS, »Slovenskega Naroda«, ki je leta 1910 v samozavestnem tonu poudarjal, da liberalna četrtnina volilcev predstavlja tri četrtine davkov.¹⁰ Taka izjava je v resnici dobro razkrivala družbeno bit liberalnega tabora na Slovenskem, saj je ta tabor je dejansko bil in tudi ostal tabor slovenskega meščanstva in kapitala, tabor, v katerem se – kot je leta 1904 zapisal eden najvidnejših liberalnih prvakov, dr. Ivan Tavčar – »nahajajo po večini elementi, ki imajo v roki nekaj ... tistega ... kapitala, kar ga je še med nami.«¹¹ Te ugotovitve ni izpodbujalo niti dejstvo, da so bili poleg imovitejših ljudi v liberalni stranki tudi »idejni pristaši, ljudje, ki so bili pripravljeni za liberalne in narodne ideje tudi trpeti, ne da bi imeli od svojih nazorov materialne ali kake druge koristi.«¹² Toda takim pristašem znotraj liberalnega tabora ni veljala največja pozornost. Osnovna, v socialnem položaju utemeljena opredelitev pripadnika liberalnega tabora, je bila namreč trdno postavljena že ob ustanovitvi liberalne Narodne stranke 29. novembra 1894 v Ljubljani, ko je »Slovenski Narod« opozarjal, da so se na strankinem ustanovnem shodu zbrali »sami ... socialno ugledni in uplivni možje«¹³ – »odlični po svojem stanu, izobraženosti in imetji.«¹⁴

Liberalni družbeni elitizem, ki je poudarjal predvsem posameznikov socialni in gmotni položaj, je neposredno izhajal iz socialnih nazorov, ki so v obdobju od začetka ustavnega življenja in volitev v deželne zборе in državni zbor, pa do devetdesetih let prevladovali znotraj slovenskega narodnega gibanja in njegovega vodstva. Zanju je bila pomembna »le višja in še srednja plast družbe, človek je bil vrednoten po hierar-

⁸ O socialni strukturi slovenskega liberalnega tabora glej tudi Gestrin–Melik, 273, 281, 288, Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1918, Ljubljana 1965, 260–261, 267 (navajam: Melik, Volitve), Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, 51, 73, 77, 100, 109, 123, 165–166, 191, 217 in Zečević, Na zgodovinski prelopnici, 55.

⁹ Vasilij Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1–2, 20. (Navajam: Melik, Slovenski liberalni tabor).

¹⁰ Prav tam. Glej tudi Melik, Volitve, 269.

¹¹ SN, leto XXXVII, št. 101, 4.5. 1904, »Jasna beseda. I.«

¹² Melik, Slovenski liberalni tabor, 20. V. Melik na tem mestu opozarja, da med take pristaše liberalizma gotovo lahko za dolgo dobo štejemo velik del inteligenca, zlasti pa večino slovenskih učiteljev in učiteljic ter da »tudi med kmečkim prebivalstvom delež takih ljudi ni bil zanemarljiv, zlasti v času med obema vojnama.« (O slednjem glej tudi op. 7).

¹³ SN, leto XXVII, št. 274, 29.11. 1894, »Shod zaupnih mož.«

¹⁴ SN, leto XXVII, št. 276, 1.12. 1894, »Narodna stranka' na Kranjskem.«

hični lestvici, ki je veljala tako v mestnem kot v kmečkem okolju in se ravnala po ugledu in premoženju«, kar je seveda »bilo povsem v skladu s splošnimi pogledi liberalizma.«¹⁵ V času političnega organiziranja slovenskega liberalizma, ko so bile »socialne ideje odločno politične ideje«,¹⁶ se je to tudi zelo jasno pokazalo pri oblikovanju socialnopolitične programske in akcijske usmeritve Narodne stranke. Slovenski liberalizem se je namreč sprva v svojem političnem, društvenem in kulturnem delu omejeval na meščanstvo, medtem ko na maso kmetijskega prebivalstva, na delavce in deloma celo na malomeščanstvo ni mislil, kasneje pa ga je tu prehitela Katoliška narodna stranka (KNS), ki je po J.E. Kreku sistematično izrabila možnosti, katere je nudil tedanjim strankam prevrat v kreditnem sistemu ter si tako ustvarila mrežo gospodarskih in vzporedno tudi kulturnih organizacij.¹⁷ Liberalna Narodna stranka (oziroma kasneje NNS), je namreč bila vse preveč vezana na interese svojega, iz gñotno dobrih razmer izhajajočega vodilnega sloja, ki ji je narekoval »boj proti modernim socialnim in gospodarskim idejam«. ¹⁸ Tako je vedno bolj izgubljala stik s slovenskim ljudstvom, kajti liberalna buržoazija »ni videla njegovih potreb, temveč vedno in povsod samo svoje razredne koristi.«¹⁹ Poleg tega pa ni bilo – po oceni nekaterih analitikov, ki so bili blizu liberalnim krogom – podrobno in neposredno politično delo Narodne stranke med ljudstvom niti umestno, kajti sodili so, da je v tem vprašanju potrebno upoštevati tudi povsem določen kulturnosocialni premislek. Tako je leta 1897 pisal Fran Podgornik, izdajatelj in urednik revije »Slovanski svet« ter eden izmed udeležencev ustanovnega shoda Narodne stranke novembra 1894, da se »Narodni stranki na Kranjskem očitajo tudi nekako stanovsko separatističko ali celo aristokratsko vedenje« in da so se »taka očitanja ... slišala včasih glede na posvetno inteligenco po raznih mestih slovenskih.« Toda prav v tej zvezi je opozarjal F. Podgornik, da tisti, »kdor deluje za množice, ni še dolžan ponižati se do robotosti posamičnikov v množicah« ter da »pomenja delovanje za množice vse kaj drugega, nego posnemanje teh množic v tem, kar morajo sami iztrebiti od sebe.«²⁰

Taki pogledi, ki med vodilnimi liberalnimi krogi niso predstavljali nobene posebne izjeme, hkrati pa izrazito meščanski družbeni koncept, kateremu se je prepustila NNS, so imeli za posledico, da so bile široke ljudske plasti povsem prepuščene idejnemu in političnemu vplivu Katoliške narodne stranke (leta 1905 preimenovane v SLS), ki je svojo pozornost posvetila predvsem podrobnemu socialnemu programu delavnih stanov slovenskega naroda. KNS (SLS) je s krščansko-socialno propagando vzbudila in organizirala delavstvo in z združeno gospodarsko organizacijo ekonomsko osamosvojila kmetско ljudstvo, kar ji je dalo demokratično in moderno socialno vsebino, obenem s tem pa je na vsem slovenskem ozemlju vzpostavila še močno in

¹⁵ Melik, Volitve, 266.

¹⁶ Ruda Jurčec, Krek, Ljubljana 1935, 150.

¹⁷ Fran Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih, Zgodovinski časopis, letnik I, leto 1947, št. 1-4, 49.

¹⁸ Erjavec, Slovenci, 86.

¹⁹ Gestrin-Melik, 289, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, 569. (Navajam: ZS).

²⁰ Podgornik Fran, Narodna stranka na Kranjskem, Slovanski svet, letnik X, št. 4, 31.3. 1897, str. 54.

vplivno ljudsko–prosvetno organizacijo ter si tako z vztrajnim političnim delom priborila odločilen vpliv na vse javno življenje.²¹ Tako je katoliški tabor v začetku 20. stoletja skoraj v celoti politično obvladal slovensko podeželje, liberalna Narodna napredna stranka, katere razmah je vseskozi ovirala še njena očitna nesposobnost za organizacijskopolitično delo, pa je bila po svoji politični organizaciji vedno bolj omejena na mestne naselbine.²² Program, ki ga je – z vidika slovenske narodne celote – na tako ozki politični podlagi zastopala NNS, sta tako v svojih najbolj tipičnih potezah pogojevala družbeni položaj in politični vpliv slovenskega liberalnega meščanstva v času pred I. svetovno vojno, njegovo težišče pa se je ob strankini ustanovitvi nanašalo predvsem na slovenski nacionalni problem. Narodna stranka je dajala velik poudarek narodnemu delu in zahtevi za nacionalno avtonomijo, medtem ko je v drugih pomembnih političnih, socialnih in gospodarskih vprašanih zavzela precej konzervativno stališče. Tako je nasprotovala splošni in enaki volilni pravici, ker zaradi strahu pred SLS ni bila pripravljena privoliti v politično aktivnost širokih narodovih mas. Kar zadeva gospodarsko in socialno problematiko, pa si posebnega programa ni niti postavila, čeprav je priznavala, da so kreditne in gospodarske zadruge kmetom potrebne, in je pozdravljala krščansko–socialno gibanje iz gospodarskih razlogov,²³ pa tudi zato, ker je »videla v njem protitež socialnodemokratskemu gibanju.«²⁴ Proti slednjemu oziroma proti svojemu temeljnemu socialnemu nasprotniku – proletariatu, je nastopala z vso močjo in je z vsemi sredstvi, ki jih je imela na razpolago, ovirala razvoj socialne demokracije.²⁵ Tako naravnost Narodno napredne stranke je zelo odločno poudarjal I. Tavčar, ko je pred volitvami v državni zbor leta 1907 opozarjal, da tako preteklost kot tudi sam značaj NNS, liberalni stranki »prepoveduje, tudi iz dalje koketirati s tistimi, za človeško družbo nevarnimi načeli,« katere zastopa JSDS ter opominjal, da morajo liberalci »varovati decorum svoje stranke!« V tej zvezi je še pripominjal, da »nikdar ne smemo pozabiti, da smo v svojem jedru meščanska, ali – da govorimo brez ovinkov – buržoazijska stranka. In kot taki«, je pribijal, »nam je absolutno nemogoče, da bi se kdaj metali za socialno–demokratsko stranko (in) ... za internacionalno socialno demokracijo!«²⁶

Podobno kot socialne demokracije, ni NNS v resnici nikoli sprejemala tudi krščanskega socializma, še manj pa katoliškega socialnogospodarskega dela,²⁷ saj je liberal-

²¹ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, 158, 322, isti, Slovenci, 87–88.

²² O tem glej Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, 96, 158, isti, Slovenci, 87 in Gestrin–Melik, 289.

²³ Gestrin–Melik, 273, ZS, 561.

²⁴ ZS, 561.

²⁵ Gestrin–Melik, 288, ZS, 569.

²⁶ SN, leto XL, št. 69, 26.3. 1907, –r. (Ivan Tavčar), »Kristanova kandidatura.« – Podčrtano v SN.

²⁷ V svojem znanem delu, Politično življenje Slovencev, opozarja D. Lončar, da je »Slovenski Narod« že leta 1891 v polemiki s »Slovincem« označil »svoje stališče glede socialnega gibanja v tem smislu, da se hoče boriti za delavske zahteve, a Slovenci so premajhen narod, da bi mogli vplivati na rešitev socialnega vprašanja; izrekel se je i proti marxističnemu i proti krščanskemu socializmu, o katerem je sodil, da se zanj ne navdušujejo niti praktični državniki, niti resni sociologi.« Enako opozarja D. Lončar, da je med KNS in NNS vladalo ostro nasprotovanje tudi glede gospodarske organizacije, zlasti konzumnih društev ter da je bila napaka NNS v tem, »da se ni borila le proti zlorabi zadružništva, ampak proti ideji sami.« – dr. Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev. (Od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta.), Ljubljana 1921, 64, 68. (Navajam: Lončar).

cem, ki so zlasti v konsumnih družtvih videli ogrožanje svojih podeželskih trgovcev, v posojilnicah pa ogrožanje svojih bogatašev-oderuhov, široka koncepcija katoliškega gospodarskega programa omejevala dejavnost njihovega privatnega kapitala.²⁸ Katoliška socialnogospodarska organizacija, ki je v sebi »imela vsekakor mnogo pozitivnega in je v marsičem ustrezala potrebam prebivalstva«,²⁹ je temeljila v sistemu posojilnic in hranilnic, »rajfajznovk«, ter kmetijskih, strojnih, živinorejskih, mlekarskih in nabavnoprodajnih zadrug, ki jih je od leta 1894 dalje na podeželju ustanavljal Janez Evangelist Krek, da bi kmeta kot proizvajalca in potrošnika osvobodil izkoriščanja ter ga rešil iz objema kapitalizma, ki ga je uničeval. S temi zadrugami se je množica srednjih in malih kmetov otrsela in v precejšnji meri tudi otrsela vaških oderuhov, kar je imelo za posledico, da je bila liberalna stranka gospodarsko in politično izrinjena s podeželja, mali in srednji kmet pa je pod vplivom Krekovega delovanja postajal temelj politične moči KNS.³⁰ Tako stanje in delež, ki ga je k njemu prispeval »tudi slovenski liberalizem sam s svojim gospodarskim in socialnim konservativizmom«,³¹ so sčasoma pričeli kritično ocenjevati tudi znotraj vodstva NNS. Na to je začel opozarjati član Izvršnega odbora NNS, dr. Karel Triller, ko je pred II. shodom strankinih zaupnikov (shod je bil 25. marca 1906 v Narodnem domu v Ljubljani) v vrsti člankov, objavljenih v »Slovenskem Narodu«, razmišljal o novih programskih usmeritvah NNS. Ugotavljal je, da tvorijo jedro stranke imovitejši posestniki in meščani, ki »imajo mnogo prednosti, a imajo tudi mnogo napak. Glavna je pač ta,« je poudarjal, »da nimajo pravega smisla za krivice, ki se gode siromašnejšim slojem, delavcem in malim posestnikom, in za težave, s katerimi se ti bore. Nihče ni doslej poskusil te sloje poučiti in jih politično izobraziti,« je opominjal, »jih seznaniti z idejami napredka in svobode«, kar je tudi vzrok, »da so klerikalci zamogli maso našega naroda, propadajočega kmetovalca in deloma tudi delavca, ujeti v svoje zanjke in si pridobiti precejšnjo politično moč.«³² Toda kljub takim kritičnim mislim je nato še v teh člankih, enako pa tudi na strankinem shodu, K. Triller predvsem zagovarjal že uveljavljeno liberalno gledanje na tedanjo socialno in politično problematiko. Opozarjal je, da morata inteligenca in srednji stan ohraniti svojo politično veljavo, ki bi sicer bila omajana z uvedbo splošne volilne pravice³³ in poudarjal, da v danih razmerah predstavlja bistveno družbeno in narodnogospodarsko vprašanje zlasti razvoj velike industrije ter trgovine, kaj-

²⁸ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, 110, ZS, 582.

²⁹ ZS, 582.

³⁰ Gestrin-Melik, 280-281. Prim. tudi ZS, 564-565.

³¹ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, 158. (Podčrtal Erjavec). - Kar zadeva gospodarskosocialni in politični značaj NNS, lahko opozorimo na zelo zanimivo oceno, ki jo je v tej zvezi podal Ivan Cankar. I. Cankar - politično je podpiral JSDS - je slovensko liberalno stranko označil takole: »Svobodomiselnost stranke, ki bi slonela na resničnih potrebah naroda, na Slovenskem ni ... Liberalna stranka je nevarna pravi svobodi bolj kot armada kaplanov-agitatorjev ... živi od zlagano-idealnih fraz in podlih dejanj, a njeno čisto je tema, kakor bi rekel Levstik.« (Gestrin-Melik, 289, ZS, 569).

³² SN, leto XXXIX, št. 53, 63. 1906, (dr. Karel Triller), »Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke, I.«

³³ SN, leto XXXIX, št. 54, 7.3. 1906, (dr. Karel Triller), »Pred shodom narodnonapredne stranke, II.«

ti »kmetijstvo ne stvarja bogastva«. ³⁴ Poleg tega je tudi zahteval, da mora NNS »posvetiti uradniškemu stanu in njegovim željam in stremljenjem največjo pozornost« ³⁵ ter obsoditi predvsem trgovskemu stanu »sovražno in neplodno združevanje kmeta-konzumenta.« ³⁶ Enako je tudi stranka sama, ki je sicer že leta 1901 poudarila načelo enakopravnosti in enakoveljavnosti vseh stanov in je zato načelno odklanjala politično ali socialno nadvlado katerega koli med njimi, ³⁷ na slovensko ljudstvo še vedno gledala z nezaupanjem in zviška, saj je »Slovenski Narod« tudi po strankinem shodu odločno opozarjal na okosteneli konzervativizem, »ki sicer odlikuje široke ljudske mase in jih zavira, da ne morejo korakati vstřic s splošnim napredkom.« ³⁸

Narodna napredna stranka je tako tudi po tem shodu, na katerem so se prvič po njeni ustanovitvi zbrali njeni zaupniki, ostala stranka, v kateri je upoštevanje socialnega razlikovanja ostalo živo, ³⁹ in za katero je predstavljalo meščanstvo najpomembnejši in vodilni narodni sloj. To je zelo jasno potrdil tudi I. Tavčar, ki je nekaj mesecev po shodu dejal, da »naj se dela na naše meščanstvo opazke, jaz konstatiram, da poleg kmeta, ki ga krvavo potrebujemo, potrebujemo ravno tako meščana, ker od tega je odvisna v prvi vrsti narodna bodočnost.« ⁴⁰ Taka stališča in pogledi se nato ves čas do ustanovitve JDS niso spreminjali in slovenski liberalni tabor je tako leta 1918, ko je bila oblikovana enotna, vseslovenska liberalna stranka, predstavljala politični blok, ki razen v mestih, množične opore ni imel. V letih neposredno pred I. svetovno vojno je štel 16,83% volilnih upravičencev ⁴¹ in je bil skupaj s socialnodemokratsko stranko v slovenskem notranjem političnem življenju v podrejenem položaju nasproti dobro organiziranemu katoliškemu gibanju in njegovi politični predstavnici, SLS, ki sta predvsem na področju politike in oblasti trdno obvladovala slovensko javno življenje. Slovenski liberalizem je bil močnejši le na gospodarskem področju, pri čemer mu je materialno zaslombo zagotavljal tudi liberalni bančni kapital. ⁴² Drugače pa je imel vo-

³⁴ SN, leto XXXIX, št. 62, 16.3. 1906, (dr. Karel Triller), »Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke, IX.« - Podčrtano v SN.

³⁵ SN, leto XXXIX, št. 67, 23.3. 1906, (dr. Karel Triller), »Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke, XIV.«

³⁶ SN, leto XXXIX, št. 69, 26.3. 1906, »Shod zaupnikov narodnonapredne stranke.«

³⁷ Lončar, 71. To načelo je v afirmativnem smislu poudaril tudi K. Triller, ko je na II. shodu zaupnikov NNS poročal o strankinem programu. - Glej SN, leto XXXIX, št. 69, 26.3. 1906, »Shod zaupnikov narodnonapredne stranke.«

³⁸ SN, leto XXXIX, št. 71, 28.3. 1906, »Epilog k zaupnemu shodu narodno-napredne stranke.«

³⁹ Tako naravnost Narodno napredne stranke je lepo razkrivalo poročilo »Slovenskega Naroda« o shodu zaupnikov NNS. V tem poročilu se je namreč zdelo »Slovenskemu Narodu« posebej potrebno opozoriti, da so »delavec, kmet, uradnik, obrtnik, trgovec, učitelj, profesor, odvetnik itd. ... brez ozira na različni posej svojega stanu občevali med seboj prijateljsko«. - SN, leto XXXIX, št. 69, 26.3. 1906, »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.«

⁴⁰ SN, leto XXXIX, št. 264, 17.11. 1906, »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.«

⁴¹ Podatek je izračunan po tabeli Razdelitev glasov oddanih na Slovenskem pri državnozbornskih volitvah 1911, ki jo je izdelal J. Pleterski. (Glej Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, 255). Pripominjam, da je na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Kraljevini SHS, v tem času štel liberalni tabor 16% volilnih upravičencev. (Glej Melik, Slovenski liberalni tabor, 21).

⁴² Najpomembnejše denarne zavode, ki jih je nadzoroval liberalni tabor in v katerih se je združeval in povezoval slovenski liberalni kapital, so v letih do 1918 predstavljali Ljubljanska kreditna banka in tržaška Jadranska banka s svojima bančnima mrežama, Zveza slovenskih posojilnic v Celju, Zadržna zveza v Celju,

dilno vlogo le še v kulturi, toda tu ga je liberalno vzgojena posvetna inteligenca privedla v nepomirljiv kulturobojni odnos do katoliške cerkve in katoliškega političnega gibanja, čeprav je tudi liberalna Narodna stranka ob svoji ustanovitvi poudarila, da se »priznavajo ... načela katoliške vere kot trden temelj razvoju slovenskega naroda«. ⁴³ Toda liberalnemu taboru, katerega načelno programsko stališče je bilo, da ne posega v verska in cerkvena vprašanja, pač pa si prizadeva za vzpostavitev takih zakonodajnih meril, ki naj preprečijo zlorabo vere in cerkve v politične namene (zlasti v šolstvu ter v zvezi z uvedbo splošne, neposredne in tajne volilne pravice), ⁴⁴ sta po eni strani nepopustljivi pritisk političnega katolicizma, po drugi pa lastni, neizgrajeni idejni koncept ter ekskluzivistična svobodomiselna naravnost, onemogočila, da bi prevzel vlogo suverena demokratičnega korektiva v slovenski politiki. Liberalni tabor se je obsodil na nerazsodno in slepo pobijanje vsega, kar je imelo katoliški znak in je nosilo katoliško ime, in v vihuri političnih bojov, ki so zavladaile v slovenskem javnem življenju po oblikovanju političnih strank, je to trajno označevalo in politično izčrpavalo slovenski liberalizem, katerega značaj in ravnanje so hkrati odločujoče opredeljevali še ozki ideološki, razredni in socialni interesi mladega slovenskega meščanstva ter zavest o njegovem sekundarnem političnem položaju znotraj slovenske družbene skupnosti.

Vsi ti kulturni, idejni, socialni in politični označevalci liberalizma na Slovenskem, so bili v programskem pogledu polno izraženi tudi neposredno pred zlomom Avstro-Ogrske monarhije, tj. ob ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke, 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani. Tako je že pripravljalni odbor, ki je pod vodstvom I. Tavčarja vodil delo povezano z organizacijo ustanovnega zbora JDS, v predlogu Programa Jugoslovanske demokratske stranke, objavljenem maja 1918 napovedal, da slovensko liberalno meščanstvo vsekakor namerava ohraniti svojo socialno in gospodarsko moč in si jo hoče pridržati predvsem nasproti tistim, ki te moči nimajo. Čeprav je predlog Programa poudarjal, da JDS ne priznava posameznikom, stanovom in napravam nobenih predprav in je kot demokratska stranka »proti vsaki politiki, ki bi merila na to, da bi živel en stan na stroške drugih stanov, zlasti pa tudi odklanja izigravanje enega stanu proti drugemu« ter stoji »načelno na strani gospodarsko šibkejših«, je namreč bilo v Programu tudi povsem nedvoumno zapisano, da po oceni njegovih predlagateljev »demokratizem pa tudi ni čist, če imajo enostransko premoč gospodarsko šibkejši sloji.« ⁴⁵ Podobno je – kar zadeva načelo enakopravnosti in svobode posa-

Celjska posojilnica, Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani, Glavna posojilnica ter mladoliberalna blagovna centrala Agro-Merkur. Podrobneje glej o nastanku, razvoju, finančni moči in poslovanju teh denarnih zavodov Toussaint Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik, 1900–1930, Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem, Ljubljana 1987, 65–70, Aleksander Videčnik, Denarništvo v Celju. Od hranilnice do banke, Celje 1989, 13–16, 18, 24–27, Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, 135, 166, 186, 189, 252, 253, 283 in Janko Orožen, Celje in slovensko hranilništvo, Celje 1977, 33–35, 40–42, 74–79, 81–84. Prim. tudi Franček Bohanec, Ivan Tavčar, Ljubljana 1985, 132.

⁴³ SN, leto XXVII, št. 276, 1.12. 1894, »Narodna stranka' na Kranjskem.« Podčrtano v SN.

⁴⁴ Lončar, 71.

⁴⁵ Domovina, leto I, št. 14, 3.5. 1918, »Program Jugoslovanske demokratske stranke (J.D.S.). (Predlog pripravljalnega odbora).«

meznika – neposredno pred ustanovitvijo JDS I. Tavčar še pohitel opozoriti, da »tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo.«⁴⁶ Kljub takim opozorilom pa je nato na ustanovnem zboru vendarle izjavil, da demokrati ne bodo »delali razlik med stanovi,« da bo kmet, obrtnik, trgovec, uradnik – »vsak ud našega naroda ... dobrodošel v naši politični organizaciji,«⁴⁷ pa tudi stranka sama je v svojem programu vseeno prisluhnila perečim socialnim in političnim vprašanjem tistega časa. Zavzela se je za uvedbo urejenega socialnega skrbstva in obveznega socialnega zavarovanja, za socialno zakonodajo, delavsko, starostno in invalidsko pokojninsko zavarovanje, za ureditev kolektivne delovne pogodbe in 8-urni delavnik. Poleg tega je zagotavljala, da podpira gospodarske interese obrtniškega in trgovskega stanu in poudarila, naj »se zagotovi gospodarski vzpon kmetijstva.«⁴⁸ Toda vsa ta načelna stališča še vedno niso v ničemer spreminjala osnovnih idejnih, socialnih in političnih premis, v katerih je do tedaj utemeljeval slovenski liberalizem svoj družbeni in politični koncept ter seveda tudi svojo družbeno vlogo in politični vpliv. To je zelo neposredno potrdil načelnik JDS, I. Tavčar, ko je nekaj dni po strankini ustanovitvi in svoji izvolitvi za njenega prvega moža, v posebnem članku pojasnjeval, katere so bistvene gospodarske in politične prvine, ki opredeljujejo strankin program. Izhajal je iz strankinega imena in opozarjal, da že naziv »demokratska« pomeni, da je JDS »za popolno enakost vseh slojev našega naroda.« V tem je utemeljeval tudi poudarek, da zato ne priznava JDS nikake nadvlade aristokracije, enako kakor »tudi ne moremo pripoznati načela, da bi v političnem življenju imela duhovščina kot stan tako nadvlado. Istotako«, je nadaljeval, »ne moremo pripoznati, da bi imel nadvlado kmečki stan, ker demokratična stranka, ki seveda podpira težnje kmečkega stanu, ne more biti izključno samo agrarična stranka.« K temu je pripominjal, da tudi trgovski ali uradniški stan ne moreta imeti nadvlade po mestih ter opominjal, da »končno je tudi izključeno, da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi.« I. Tavčar, ki je težko prikrival svojo meščansko ekskluzivistično držo, se je zato glede vprašanja družbene in politične enakopravnosti posameznih stanov predvsem posluževal načelnega liberalnega stališča, da namreč JDS »ne priznava nikaki manjšini nadvlade nad večino,« kar potemtakem omogoča, da ima tudi v stranki, torej v JDS »svoje enakopravno mesto odkazano tako kmet, kakor duhovnik, tako trgovec in uradnik, kakor delavec.« Po njegovem pojasnjevanju se je tako stranka namenila »zblížati vse stanove k plodonosnemu političnemu delovanju, ne more pa dopuščati, da bi kaka manjšina izvrševala tiranstvo nad večino, in da bi stranka nato klavrno poginila, kakor so poginili boljševiki na Ruskem.« Temeljni družbenopolitični koncept JDS je tako po besedah njenega načelnika bil, da se povsod doseže harmonija »v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primer-

⁴⁶ SN, leto LI, št. 144, 27.6. 1918, dež. posl. dr. Ivan Tavčar, »Pozdrav Jugoslovanski demokrati stranki!«

⁴⁷ SN, leto LI, št. 146, 1.7. 1918, »Ustanovna skupščina.«

⁴⁸ SN, leto LI, št. 147, 2.7. 1918, »Ustanovni zbor JDS.«, št. 152, 8.7.1918, »Ustanovni zbor JDS. (Socialno-politični program JDS)«.

jalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz nje-ga kolo ali pa tudi najmanjše kolesce. In ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju«, je poudaril, »mora biti prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke«. ⁴⁹

Idejna, gospodarskosocialna in politična naravnost, ki jo je uveljavljal liberalni tabor v letu 1918, se je torej v svojem programskem jedru še vedno opirala na vsa ti-sta načela, ki so že pred tem opredeljevala družbeno vlogo in politični značaj sloven-skega liberalizma. Ob oblikovanju vseslovenske JDS je slovenski liberalni tabor tako predstavljal politični subjekt, ki je izražal predvsem interese večjega dela meščanstva, katerega osnovno stališče je bila ohranitev ter progresivna učvrstitev lastnega vpliva in položaja v slovenski družbi. Skozi ta temeljni koncept je v tistem trenutku sloven-ski liberalizem presojal tudi vprašanje družbene in politične emancipacije ostalih družbenih slojev (zlasti kmeta in delavca), ki naj ne bi ogrožala že uveljavljenega medsebojnega gospodarskosocialnega razmerja moči. To naj bi ostalo nespremenjeno in bilo porok za vsklajeno družbeno stanje in trden demokratičen politični razvoj. V tem smislu gre razumeti tudi tedanje liberalno zavzemanje za gospodarsko napredo-vanje in izboljšanje splošnega položaja posameznih družbenih slojev in skupin. Zato je takratno poudarjanje izvirnih liberalnih zahtev po enakopravnosti in svobodi de-jansko imelo le politično deklarativni pomen, na katerega se ni navezoval nikakršen kompleksen socialni program. Poudarjanje načela enakopravnosti in svobode je tako v resnici služilo predvsem eni izmed temeljnih gibalnih sil slovenskega liberalizma - njegovemu tradicionalnemu političnemu naporu omejiti ali celo odpraviti vpliv ka-toliške cerkve in t.i. politikujoče duhovščine na družbeno in politično življenje v Slo-veniji. Tak politični, idejni in socialni značaj slovenskega liberalizma, je glavnina libe-ralnega tabora ohranjala tudi po razpadu Avstro-Ogrske monarhije, tj. v novi, jugoslovanski državi, v kateri pa je liberalna politika doživela svoj zgodovinski zaton. To je leta 1935 zelo dobro opazil mladi in prodorni liberalni razumnik Fran Zwitter, ki je o tedanji resnici liberalizma zapisal: »Slovenski liberalizem ne končuje v viharjih in prevratih, kot nositelj nekih miselnih in etičnih vrednot, pač pa se nacionalno in socialno izkoreninjen razkraja v praznoti duha in v cinični borbi za grobo korist.« ⁵⁰

⁴⁹ SN, leto LI, št. 152, 8.7. 1918, dež. posl. dr. Ivan Tavčar, »Nekoliko pripomb h gospodarskemu pro-gramu JDS.« - Podčrtal Tavčar.

⁵⁰ Observator (Fran Zwitter), Bankrot slovenskega liberalizma. Sodobnost, III, 1935, št. 7/8, 304.

**DER SOZIALE, POLITISCHE UND IDEENCHARAKTER DES SLOWENISCHEN LIBERALISMUS
IN DEN JAHREN 1894–1918**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Eine der grundlegenden Charakteristiken des slowenischen Liberalismus in den letzten beiden Jahrzehnten von dem Untergang der Habsburger Monarchie ist zweifellos die Tatsache, daß sich das politische Organisieren bei der Gründung der liberalen Nationalen Partei in Krain im Jahre 1894 nicht als eine qualitative neue Entwicklungsstufe aufgezeigt hat, in welche der Prozeß eigenmächtiger, innerpolitischer Ideenentwicklung in einem Teil des slowenischen Volkes überging. Die Entstehung der slowenischen liberalen Partei rief auf der einen Seite zuerst die Bildung der Katholischen nationalen Partei (KNS) im Jahre 1892 hervor, während auf der anderen Seite vor allem mit dem Wachstum des jungen slowenischen Bürgertums begründet wurde, das einvernehmlich mit der Stärkung seiner wirtschaftlichen Macht, Raum für seinen Einfluß in der slowenischen Gesellschaft suchte. Der Mangel an übernommenen Ideen von Programmgrundlagen sowie die ausdrückliche Betonung des bloßen bürgerlichen gesellschaftswirtschaftlichen Interesses, verminderte die Möglichkeit eines Durchbruchs liberaler Ideen und Politik im slowenischen Raum. In den Jahren 1894–1918 blieb der Liberalismus in einem engen Rahmen des Bürgerstandes in den Städten, verbürgerlichter Kreise auf dem Lande sowie eines größeren Teils der Bildungsentelligenz begrenzt. Die Führung der liberalen Politik übernahm insgesamt das junge slowenische Bürgertum, das vor allem Interesse für die Beibehaltung seiner wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Macht aufzeigte. Aus diesem Grunde formierte der slowenische Liberalismus niemals ein Sozialprogramm. Die Folge war, daß breite Volksschichten dem Ideen- und politischen Einfluß der KNS (im Jahre 1905 wurde der Name in die Slowenische Volkspartei geändert) vollkommen überlassen waren, die ihre Aufmerksamkeit besonders dem sozialen Einzelprogramm der Arbeitsstände des slowenischen Volkes widmete. Das liberale Lager hat sich selbst und bewußt zum gesellschaftlichen und politischen Elitismus verurteilt, sowie trat auf diese Weise entschieden gegen die katholische sozial-wirtschaftliche Arbeit auf, wie auch gegen das gesellschaftliche politische Bestreben der slowenischen Sozialdemokratie. Dies hat ihm besonders den Kontakt zu der slowenischen Bevölkerung verhindert, auf die er an für sich mit Mißtrauen und »von oben herab« schaute, was unter anderem sehr deutlich seine entschiedene Zurückweisung politischer Anregungen zur Einführung des allgemeinen und gleichen Wahlrechts bewies. Der slowenische Liberalismus, den sein gesellschaftlicher und politischer Konservatismus innerhalb der slowenischen Gesellschaft in eine sekundäre politische Lage brachte, hat neben den aufgezählten Eigenschaften, die ihm eine größere Anziehungskraft gaben, den exklusiven kulturkämpferischen Standpunkt unmöglich gemacht und ausgeschöpft. Dieser schlug alles tot, was ein katholisches Zeichen aufwies und einen katholischen Namen trug. Einen solchen Charakter hatte der Liberalismus auf slowenischem Boden auch bei der Gründung der allnationalen liberalen Jugoslawischen demokratischen Partei im Jahre 1918, als besonders betont wurde, die gesellschaftliche Emanzipation des Bauern und Arbeiters sollte die bereits realisierten bürgerlichen wirtschaftssozialen Kräfte nicht bedrohen. So wurde er auch im ersten jugoslawischen Staat bewahrt, in dem er seinen historischen Untergang erlebte.